

Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler

Strategic Changes and Tendencies in Azerbaijan's Foreign Policy in the Aftermath of its Independence

Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ*

Özet

Bu makalenin amacı SSCB'nin yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991 yılından günümüze uzanan dış politika tercihlerini ortaya koymaktır. Çalışmada ülkenin iç dinamiklerinin ve bölgesel ve küresel konjonktürün de etkisiyle şekillenmiş Azerbaycan dış politikası ana hatlarıyla üç dönem halinde incelenmiştir: emekleme olarak tanımlanabilecek birinci dönem; kırılma olarak tanımlanabilecek ikinci dönem ve denge ile tanımlanabilecek üçüncü dönem. Çalışmada yıllar içinde değişen stratejilerin nedenleri ortaya konulacak ve buradan hareketle gelecekteki Azerbaycan dış politikasındaki olası yeni dinamikler öngörülmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, dış politika, güç dengesi, Rusya, AB, ABD

Abstract

The aim of this study is to define the foreign policy preferences of Republic of Azerbaijan from the first day of its independence after the dissolution of USSR (1991) till today. Having shaped by the affects of country's domestic dynamics and regional and global conjunctures, Azerbaijan foreign policy is analyzed under three specific periods in this study: first period characterized by infancy; second period characterized by moderation and third period characterized by balance. This study examines this gradual change in the foreign policy strategies of Azerbaijan and discusses possible future dynamics of Azerbaijan foreign policy.

Keywords: Azerbaijan, foreign policy, balance of power, Russia, EU, USA

Bu çalışmanın amacı SSCB sonrası dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin değişen dış politika tercihlerini altta yatan sebepler ve destekleyen konjonktürel gelişmeler ile ortaya koymaktır. Bununla birlikte bağımsızlık sonrası döneme geçmeden önce birkaç cümleyle de olsa Sovyet dönemine ait Azerbaycan dış politikasından bahsetmek bütünlüğü sağlamak açısından yararlı olacaktır. Dış politika organik bir unsurdur ve geçirilen tarihsel dönemlerin kattıklarından bağımsız değerlendirilmesi zordur. SSCB döneminde dış politika katı bir şekilde merkezi hükümet tarafından yönetildiği için Azerbaycan SSC'ne ait bir dış politikadan bahsetmek mümkün değildi. Bununla beraber 69 yıl boyunca Sovyet boyunduruğunda yaşamış olmanın getirdiği tarihsel ve kültürel öğeler bağımsızlığın ilk yıllarındaki Azerbaycan dış politikasının

*Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD, secil.oraz.besikci@ege.edu.tr.

yönelimlerini doğrudan etkilemiştir. 1991 yılının Ekim ayından itibaren bağımsız bir devlet olarak yapılanmaya başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız dış politikası da bu dönemde evrilmeye başlamıştır. Ama gerek tüm eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi karar verici ve uygulayıcı kurumların yokluğu gerekse tarihsel ve kültürel Rus etkisi ve onun getirisi olan bağımlılık duygusu bağımsız bir dış politika oluşturma konusunda Azerbaycan'ı hem tecrübesiz hem de isteksiz bırakmıştır. Bu dönemde sosyal ve ekonomik dönüşümün yanında siyasal anlamda da dönüşüm sürecine giren Azerbaycan'ın siyasal bir rejim olarak geliştikçe dış politika alanında da geliştiğini ve yeni yönelimler belirlediğini görüyoruz. Bu bağlamda bağımsızlıklarından bu yana değişen yönelimleri ve bu yönelimleri belirleyen Azerbaycanlı liderleri üç ana dönemde inceleyebiliriz. Bu dönemleri belirlerken kullanılan ana değişkenler dış politikanın tek taraflı/çok taraflı yapısı, liderlerin vizyonu ve politikaların milli çıkarları gözetme kaygısı olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle emekleme olarak adlandırabileceğimiz bağımsızlık sonrası ilk dönemde Azerbaycan dış politikasını tek yönlü ve Rusya'ya bağımlı olarak tanımlayabiliriz. Kırılma olarak adlandırabileceğimiz ikinci dönemin öne çıkan unsurları ise dış politikanın marjinalleşmesi, Rusya'ya bağımlı siyasetin yön değiştirmesi, emekleme döneminin keskin çizgilerinin yumuşatılıp çok yönlü politika tercihlerine kayılması olarak belirlenebilir. Dış politikanın yeniden yapılandırıldığı ve bölgedeki etkin aktörler arasında (ABD, AB, Türkiye, Rusya, İran) denge politikasının yürütüldüğü dönem ise denge olarak adlandırabileceğimiz son dönemi oluşturmaktadır.

I. Dönem: Emekleme

1. Ayaz Mütellibov Dönemi (1990-1992)

Bağımsızlığın kazanıldığı tarihte Azerbaycan, Mayıs 1990 tarihinden beri Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından seçilen Ayaz Mütellibov tarafından yönetiliyordu. Sürpriz olmayacağı üzere Rus yanlısı bir liderdi. Bununla beraber ülkedeki iç siyasi gelişmeler özellikle 1988 yılından itibaren Ermenistan ile Dağlık Karabağ bölgesinde yaşanan sorunlar Azeri halkında kitlesel bir siyasi hareketliliği başlatmış ve Rus destekli Ermeni taleplerinin geldiği kontrolsüz nokta Azerbaycan Halk Cephesinin (AHC) oluşumunun temellerini atmıştı [Sultanov 1995: 56]. Temmuz 1989'daki kuruluş kongresinin ardından faaliyetlerine başlayan AHC halkın desteğini almış ve yeni bir lider yaratmıştı: Ebülfez Elçibey. Bu sebeple bağımsızlığın kazanıldığı yıllarda ülkede ikili bir siyasi hâkimiyet söz konusuydu. Bir yanda Moskova'nın desteğini almış ve resmi iktidar olarak görülen Mütellibov yönetimindeki yerel komünist yönetim, diğer yanda halkın desteğini arkasına almış bu anlamda gerçek güç sahibi olarak tanımlanabilecek Elçibey liderliğindeki AHC [Cafersoy 2001:19].

Bu iki kutbun da ülkenin güncel sorunlarına çözüm arayışları da bir o kadar farklıydı. Bağımsızlığın akabinde ülkenin en önemli dış politika sorunu Dağlık Karabağ bölgesinde yaşanıyordu. Rus yanlısı Mütellibov sorunun çözümünü yine Rusya'da görmekteydi. Bu sebeple dış politikadaki ilk icraatı SSCB'nin yıkılmasının ardından bir nevi devamı niteliğinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmak yani Rus yanlısı politikalara devam edeceğini deklare etmek olmuştur [Cafersoy 2000: 9; Hasanov 2003: 26; Ismailov 1995: 341].

Mütellibov'un Rusya dışında iyi ilişkiler kurmak istediği diğer iki ülke ise Türkiye ve İran'dı. Başkanlığı döneminde dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı ağırlamış ve akabinde resmi davet üzerine, 23-24 Ocak 1992 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında iki ülke arasında askeri alan dışında ikili ilişkilerin gelişmesine ilişkin 11 maddelik bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır [Hasanov 2003: 27]. İran ise Mütellibov'un ilk resmi ziyaretini yaptığı ülke olmuştur. Ardından Şubat 1992'de İran Devrimi

kutlamalarına davet edilmiş ve kalabalık bir heyetle katılım sağlanmıştır. Bu ziyaret sırasında İran'ın Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesi yönündeki endişesi de giderilmeye çalışılmıştır [Durdular 1995: 124-128]. Özellikle bu son durum Mütellibov iktidarının Azerbaycan halkının değil de Rus menfaatlerinin sesi olduğunu kanıtlar bir durumdur. Mütellibov'un Rus yörlüneli dış politika tercihi ve bu tercihin iç siyasete hatta devlet güvenliğine olan yansımaları ise iktidarının sonunu getirmiştir. Mütellibov iktidarının Yüksek Sovyet'in ulusal ordu kurma kararına rağmen hala bağımsız Azerbaycan ordusunu kurmamış olması, tüm uyarılara ve birlik çabalarına rağmen Dağlık Karabağ sorunu için çözüm önerilerine itibar etmemesi ve de 26 Şubat 1992 tarihinde Rus Ordusunun 366. Alayının Hocalı Katliamında aktif rol oynaması Mütellibov'un istifasıyla sonuçlanmıştır.

2. Yakup Memmedov Dönemi (Şubat 1992-Haziran 1992)

Mütellibov'un muhalefetin ve halkın baskısıyla 6 Mart'taki istifasının ardından devlet başkanlığı yetkileri Meclis başkanı Yakup Memmedov'a geçmiştir [Kasım 2002: 434; Zengin 2010: 156]. Memmedov ise yeni seçimlere kadar olan 3 ay süresince yürüttüğü devlet başkanlığı görevinde Mütellibov'un aksine ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Memmedov ilk olarak bölge ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaktan yana olduğunu ve dış politika prensiplerinin tarafsızlık, bloklara dâhil olmama ve saldırgan politika yürütmeme olduğunu dile getirmiştir (Halk Gezeti, 28 Ocak 1992). Özellikle Rusya ile ikili ilişkiler Mütellibov dönemindeki yörlünelinden çıkmış ve daha mesafeli bir politik duruş tercih edilmiştir. Örneğin Mütellibov'un ilk imzacılardan biri olduğu BDT'ye katılım anlaşması parlamento tarafından onaylanmamış, Memmedov da o yıl Kiev'de düzenlenen BDT toplantısına katılmamış, katılan heyet ise hiçbir anlaşmaya imza atmamıştır [Cafersoy 2001: 290; Hasanov 2003: 29].

Bununla birlikte Memmedov'un söylemlerine baktığımızda Rusya'nın Azerbaycan politikası hakkında oldukça eleştirel demeçler verdiğini, Karabağ sorununda açıkça Ermenistan'ın tarafında olduklarını ifade ettiğini görüyoruz. Memmedov'un bu duruşunun Azerbaycan için Mütellibov döneminde elde edilemeyen bir sonucu olmuştur: Dönemin Rus Dışişleri Bakanı Kozirev Bakü'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret sırasında Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanıdıklarını beyan ederek iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri başlatmıştır [Cafersoy 2001: 291]. BDT konusunda ihtiyatlı davranışa da Memmedov döneminde uluslararası kurumlara üye olma çabası çerçevesinde Aralık 1991'de İslam Konferansı Örgütü'ne, Ocak 1992'de AÇİK'e ve Mart 1992'de BM'e üyeliği kabul edilmiştir [Gasimov 1996: 21].

Memmedov dönemi İran'la ilişkilerine baktığımız zaman Rusya'yı taraflı olarak ilan eden Memmedov'un Karabağ sorununun çözümü için İran'a yöneldiğini görüyoruz. Neticesinde Mayıs 1992'de Yakup Memmedov ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani Tahran'da bir araya gelerek Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir anlaşmaya imza atmışlardır. Ancak, anlaşma imzalandıktan çok kısa bir süre sonra 8 Mayıs'ta Suşa ve 15 Mayıs'ta Laçin'i işgal eden Ermeniler anlaşma üzerindeki imzaları kurumadan Rus etkisinden çıkamayacaklarının sinyalini net olarak vermişlerdir [Yeşilot 2015: 123]. Bu gelişmeler ışığında 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan seçim sonucunda geçerli oyların %59,4'ünü alan AHC lideri Ebülfez Elçibey görevi devralmış ve Azerbaycan'da Elçibey dönemi resmen başlamıştır.

II. Dönem: Kırılma

1. Ebülfez Elçibey Dönemi (1992–1993)

Mütellibov'un halktan kopuk politikalarının ardından AHC iktidarı ve Elçibey dönemiyle birlikte Azerbaycan'ın dış politikasında stratejik bir değişim yaşanmıştır. 1992 yılında yapılan AHC kongresinde kabul edilen programa göre oluşturulan dış politika stratejilerinde liberal vurgular göze çarpmaktadır. Programın 1. bölüm 8. maddesinde dış politika anlayışı şöyle tanımlanmıştır: "Azerbaycan devletinin bütün ülkelerle barış içinde yaşaması ve sorunları güç kullanmadan çözmesi, hiçbir devletin içlerine karışmaması, çok yönlü, birliktir ve karlılık yardımı esasına dayanarak kendi dış politikasını belirleyip gerçekleştirmesi, diğer devletlerle dostluk ve diplomatik ilişkiler kurması ve uluslararası kurumlarda temsil olunması" **[Tahirzade 1999a: 34]** gerekmektedir. Anlaşıldığı üzere bu dönemdeki en önemli amaç ise yeni kazanılan bağımsızlığın korunması, devam ettirilmesi ve güçlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda genel hatlarıyla AHC dönemine baktığımız zaman gerek tarihsel ve kültürel ögeler gerekse mevcut jeopolitik ve ülkenin uluslararası arenada karşılaştığı sorunları içinde dış politika anlamında bazı ülkelerle ilişkilerin önem kazandığını görüyoruz. Bu bağlamda, Elçibey döneminde dış politikada en büyük başarı Karabağ sorunu çerçevesinde Ermenistan'la ilişkiler ve bu sorunun uluslararası alandaki çözüm arayışlarına verilmiştir. Sonrasında tarih boyunca bağımsızlığı ile ilgili en büyük tehdit olarak gördüğü Rusya ile ilişkiler gelmektedir. "Birlikte Azerbaycan" düşüncesini her platformda dile getiren bir lider olan Elçibey dönemi politikalarının üçüncü aşamasını ise 1813 ve 1828 anlaşmaları ile yaşanan Kuzey Azerbaycan-Güney Azerbaycan bölünmesi sebebiyle oluşturulmaktadır. Dış politikanın son aşamasını ise Türkiye oluşturulmaktadır. Aynı kültür, etnisite ve dil kökeni ile Türkiye'ye duyulan yakınlık Elçibey'in ideolojik olarak Türkçülük akımına yakınlığı ve Atatürk hayranlığı ile birleşince Türkiye ile ilişkiler daha da önemli hale gelmiştir. Batılı ülkelerle ilişkiler ise gerek ekonomik dönüşümü kolaylaştırmak adına gerekse Rusya'nın bölgesel tehditleri karşısında denge unsuru yaratılmak adına bu dönemde önem kazanmıştır.

1.1. Karabağ Sorunu ve Ermenistan'la İlişkiler:

AHC hükümetini en çok meşgul eden problem Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi olmuştur. Elçibey döneminde dikkat çeken en önemli farklılık bu zamana kadar sorunun çözümü için arabulucu olarak görünen Rusya yerine Batı ve ABD'nin konması ve böylelikle konuyu Rusya'nın tekelinden çıkarma çabasıdır. Gerçekten de Elçibey döneminde ülkenin ekonomi, güvenlik ve dış politikalarının Türkiye ve Batı'ya yöneldiğini tespit ediyoruz. Aynı şekilde Karabağ probleminin çözümü de Batı kurumlarında aranmıştır. Elçibey iktidara gelir gelmez Karabağ problemini AGK'nin gündemine taşımıştır **[Yılmaz 2010: 74]**. Elçibey yönetiminin gayretleri AGK'ye üye devletlerce olumlu kararlar ve Helsinki toplantısında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin karar önerisi Ermenistan'ın itirazına rağmen kabul edilmiştir. Bununla birlikte uluslararası alanda elde edilen lehe puanlara karşın Karabağ'da toprak kayıpları devam etmiştir. Bunun üzerine Elçibey yönetimi konuyu BM'ye de taşımıştır ancak diplomasinin yavaşlaması sebebiyle BM 30 Nisan 1993'te Kelbecer, 29 Haziran 1993'te Agdam işgali, 14 Ekim 1993'te işgal edilen diğer araziler ve 11 Kasım 1993'te Zengilan'ın boşaltılması ile ilgili aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına rağmen bunları uygulatamamıştır, uluslararası kamuoyunun Ermeniler üzerinde baskı kurmasını sağlayamamıştır **[Azimov 2009: 27]**. Elçibey, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili tüm barış görüşmelerinde Türkiye'nin de mutlaka olmasını istemiştir, ancak Türkiye'den her zaman istediği desteği alamamıştır. Bir anlamda Elçibey

yönetiminin büyük gayretlerine rağmen Karaba ğ'da da istenilen sonuç elde edilememi ğtir. Bu sonuçta Azerbaycan'ın düzenli ordusunun olmamasının da etkisi büyüktür. Sonuç olarak 1993 yılının Mart ayında Kelbecer'in kaybedilmesi ülke içinde karı ğıklı a sebep olmu ğ ve Elçibey yönetimi halkın deste ğini kaybetmeye başlamı ğtır. Suret Hüseyinov'un kısa sürede bölgede saygınlık kazanması ve etkili olması, Elçibey iktidarının sonunu hazırlamı ğtır.

1.2. Rusya ile İlişkiler:

AHC iktidarı dönemi aynı zamanda Rusya'nın SSCB'nin yıkılı ğının ardından eski bölgesinde yeniden etkinlik olu ğturma çabalarını yoğunla ğtırdı ğı bir dönemdi. Buna karşın sıklıkla vurguladı ğı tam ba ğımsızlık unsurundan anlaşıldı ğı üzere Elçibey dı politikadaki en önemli amaçlarından biri olarak Rusya'nın askeri ve siyasi etkinlik alanından kurtulmayı göstermi ğti. AHC hareketinin ba ğımsızlık mücadelesini Rusya'ya karşı verdi ği dü ğünöldü ğünde de bu anlaşılır bir talepti. Bu sebeple Elçibey politikalarının bölgedeki Rus çıkarlarıyla çatması kaçınılmazdı. Bu çıkar çatmalarının üstüne mücadele yıllarında Rusya'ya karşı geli ğen güvensizlik ve Da ğlık Karaba ğ sorununda Rusya'nın Ermenistan'dan yana taraf olması [Yılmaz 2012: 44] eklenince bu dönemde Rusya Federasyonu'nu ciddi anlamda rahatsız eden politikalara imza atıldı. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde kendisine ait enerji rezervlerinin kullanımı için yabancı petrol ğirketleriyle görü ğmesi, akabinde İngiltere'nin BP ğirketinin önemli rol oynadı ğı bir konsorsiyumun kurulması [Cabbarlı, Abdullayeva 2009: 78-79] ve bu konsorsiyuma Rusya'nın dâhil edilmeyerek pay verilmemesi.
- BDT'ye katılımın reddedilmesi
- Rus birliklerinin ve askeri üslerinin ülkeden çıkarılması (ki bu daha önce hiçbir eski SSC'nin ba ğıramadı ğı bir durumdur)

Rusya'ya uygulanan bu politikalara bir de Rus dı politikasında "Yakın Çevre Doktrininin" egemen olması eklenince ilikiler iyice kötüle ğti. Rusya'nın Yakın Çevre Doktrinini uygulamaya başlaması Rusya'nın geleneksel etkinli ğinden kurtulma ve e ğit ilikiler kurma amacındaki Azerbaycan'a büyük bir baskı getirdi. İlikilerin geldi ği nokta da Rus destekli bir darbeyle AHC iktidarının sonunu getirdi. Darbenin Elçibey'in Batılı ğirketlerle petrol anlaşması yapacağı İngiltere ziyaretinin hemen öncesinde yapılması ve darbeye Albay Huseyinov'un petrol anlaşmasının Rusya'yla yapılması gerekti ğini söylemesi ise bu bağlamda anlamlıdır [Aslan 1996: 143].

1.3. İran ile İlişkiler:

AHC iktidarı döneminde İran'a yönelik iki temel esasa dayanan aktif bir politika izlenmi ğtir. Bunlardan ilki ilikilerde e ğitlik ve karı ğıklılık esasının kurulması, ikincisi ise İran'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlı ğının tanıtılmasıydı [Cafersoy 2001: 115]. Elçibey döneminde çok sayıda resmi ikili görü ğme yapılmı ğı ve ula ğım, enerji hatları gibi pek çok kritik konuda ikili protokol imzalanmı ğı, komisyonlar kurulmu ğtur. Bununla beraber her ne kadar ikili görü ğmelerde açıkça dile getirilmese de iki ülke ilikilerini belirleyen en önemli konu Güney Azerbaycan sorunu olmu ğtur. Elçibey'in iktidara gelmeden önce de belirtti ği "Birle ğik Azerbaycan" fikri ve İran'ı hedef alan "çok etnikli İran'da Farslar dı ğında kalan halkların ulusal haklarının ihlal edilmesinin bu ülkenin gelecekte da ğlmasına neden olacağına" ilikinin demecileri İran'da endiye yol açmı ğtır [Cafersoy 2001: 118; Nesibli 2000: 144]. Elçibey döneminde endi eleri haklı çıkaracak ölçüde İran'a karşı agresif bir politika izlenmi ğtir. Elçibey, Güney

Azerbaycan'da 30 milyon Azerbaycan Türkü'nün hakkını sorgulayan söylemler geli tirmi ve Güney Azerbaycan'la Kuzey Azerbaycan'ın birle mesini savunan akımlara destek vermi tir. **[Hasanov 2003: 21]**. Bu da iki ülke arasındaki ili kileri oldukça gergin bir seyre sokmu tur. Neticesinde ran, AHC iktidarının olu turdu u tehlikeyi engellemek için bir yandan Azerbaycan muhalefetine bir yandan Ermenistan'a destek olmu tur.

1.4. Türkiye ile İlişkiler:

Elçibey'in iktidara gelmesiyle Türkiye, Azerbaycan dı politikasında özel bir yer edinmi tir. "Türkiye Azerbaycan'ın dı politikasının ba kö esinde yer tutacaktır" diyen Elçibey Türkiye'ye verdi i önemi ortaya koymu tur. Bu anlayı çerçevesinde Elçibey döneminde Türkiye ile ili kilerin geli tirilmesi ve stratejik ortaklık kurma politikası uygulanmı tir. ki ülke arasındaki ili kiler siyasi, ekonomik ve e itim alanında kendini gösterirken, Elçibey dönemin Ba bakanı Özal'la görü erek Türkiye'nin petrol i ine girmesini istedi ini belirtmi tir. Bu ba lamda Mart 1993'te Azerbaycan petrolünün Ceyhan'a aktarımını sa lamak için gizli bir anla ma bile yapıldıysa da **[Sarıbrahimoğlu 1997: 24-26'dan aktaran Cafersoy 2001: 126]** Haziran ayındaki darbenin ardından iktidara gelen Aliyev yönetimi anla ma süreçlerini durdurmu , Türkiye de sürecin dı nda tutulmu tur.

Karaba sorunu ise iki ülke arasındaki domino ta larından biridir. Elçibey iktidarı döneminde karde devlet olarak görülen Türkiye ba lıca müttefik sayılabilecek, güvenilecek bir ülke idi. Karaba konusunda da gerek Elçibey hükümeti ve gerekse Azerbaycan halkı Türkiye'nin hem askeri, hem de ekonomik yardımını beklemekteydi. Bununla beraber Türkiye, Karaba sava nda Rusya'nın Ermenistan'a gösterdi i yardımı Azerbaycan'a göstermemi tir. Çünkü kendi dı politikası gere i ve de Özal ve Demirel arasındaki görü farkı sebebiyle sorunun çözümünü tek taraflı müdahaleden çok uluslararası örgütlerde görmü lerdir. ubat 1992'de Karaba 'da olaylar tırmanırken Türkiye sorunu NATO Konseyine götürmü , AG T bünyesinde Minsk Grubunun olu turulmasını sa lamı tir. Ama Kelceber'in i galinden sonra Azerilerin askeri destek yönündeki beklentilerine yanıt verememi lerdir. Buna ek olarak Türkiye'nin aynı dönemde uluslararası konjonktürün do urdu u sebeplerle Ermenistan'a ılımlı yakla maya ba lamı olması (Ermenistan'ı hukuken tanıması, Karadeniz Ekonomik ve birli i Anla masına Ermenistan'ın girmesini istemesi, Türkiye üzerinden yardım gitmesini kabul etmesi gibi) Azerbaycan'la ili kileri so utmu tur. Gelinek noktada Rus destekli bir darbeyle Elçibey'in görevden alınmasına da seyirci kalmayı tercih etmi lerdir.

III. Dönem: Denge

1. Haydar Aliyev Dönemi (1993-2003)

Haydar Aliyev, 4 Haziran darbesinin ardından Elçibey'in iktidardan indirilmesiyle 15 Haziran 1993'de Meclis Ba kanı, 3 Ekim'de yapılan Devlet Ba kanı seçimlerinde ise %99'luk oy oranıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Ba kanı seçilmi tir. Bununla beraber Aliyev'in göreve geldi i ko ullar oldukça zorluydu. Ülkede istikrar kaybolmu , ülke dı ili kiler anlamında yalnızca mı , halk sava psikolojisinden yorgun dü mü , ülke ekonomisi de bu olanlardan payını epeyce almı tı. Buna ra men, özellikle dı politika alanında konu mak gerekirse, Aliyev devraldı ı bu krizi olabilecek en akılcı yöntemle yönetmi tir. Aliyev, kendisinden önceki yönetimlerin yürüttü ü dı politikanın sonuçlarını, bölgedeki dengeleri gözeterek, biraz da kendi yönetim anlayı nın ve daha önceden sahip oldu u ili kilerin etkisiyle kendine özgü dı politika izlemi tir. İlk ba ta, Rusya'nın tepkilerini azaltmak için ve aynı zamanda beklentileri

nedeniyle Rusya yanlısı politika izlemi , ama daha sonra beklentileri yerine gelmedi i için, giderek daha dengeli dı politikaya dönmü tür **[Yılmaz 2012: 47-49]**. Bir anlamda Aliyev iktidarı ülkeyi ilgilendiren pek çok stratejik kararın verilmesi safhasında hareket alanlarını daraltan Rus baskısını, enerji kartlarını kullanarak yani bir nevi ödül-ceza yöntemini kullanarak ve bölgesel konularla alakalı Batılı ülkelerin deste ini almaya çalı arak azaltmaya çalı mı tır. Zaten Aliyev yönetiminin ABD ve Batı dünyasıyla geli tirdi i ili kiler Rusya'yla olan ili kilerle ekillenmi tir denebilir. Özellikle 93 sonrası Yakın Çevre Doktrinini takip eden Rusya bölge ülkelerine müdahalenin dozunu oldukça arttırmı tı. Dozu artan bu baskı ise ABD ve Batılı ülkelerle geli tirilen ili kiler ile dengelenmeye çalı ıldı mı tır. Yani denge odaklı ve çok yönlü bir dı politika stratejisi izlenmi tir. Tekrarlanan tablo öyledir: Aliyev Batı ile ili ki kurarken, enerji ve enerjinin ta inması ba lantılı yükümlülöklere girerken Rusya'yı tedirgin etmemeye çalı mı tır. Bunu da Rus yönetiminin bekledi i açıklamaları yaparak ve Rusya'ya imtiyaz tanıyan ama sonradan uygulamaya koymayabilece i ikili anla malar imzalayarak sa lamaya çalı mı tır. Tersten dü ündü ümüzde de yani Batı dünyası Azerbaycan'ı zorlayacak bir hamle yaptı nda örne in iç politikaya dair veya bölgesel politikalara dair baskı altına almaya çalı tı nda Azeri yönetiminin Rusya'ya yakla tı ını görölür. Bu politikanın temelinde Aliyev'in sahip oldu u siyasi deneyim, bürokratik mekanizmaları yakından tanınması, Rus devlet gelene ini iyi bilmesi yatmaktadır. ktidarda oldu u 1993-2003 senelerinde Azerbaycan devleti bölgesel ve uluslararası ili kilerde Aliyev politikasının genel ilkeleri do rultusunda hareket etmi tir. Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın dı politikasını dört önemli temel üzerine oturttu mu:

- Ba ımsız Azerbaycan devletini dünyaya tanıtmak
- Ba ımsız Azerbaycan Devletinin demokratik blok içerisinde yer aldı ını göstermek
- Ba ımsız Azerbaycan'ı önemli uluslararası kurulu lara üye yaparak etkinli ini artırmak
- Ermeni sorununu adil bir ekilde çözmek **[Adıgüzel 2007: 164]**.

Bu 4 temel hususun kesi im kümesi ba ımsız Azerbaycan devletini dünyaya ekonomik, kültürel, politik alanda tanıtabilmektir. Buna yönelik faaliyetler ba latıldı, ülke önemli uluslararası kurulu lara üye yapıldı. BM te kilatında daimi temsilcilik açıldı. AG T, KE T, slam Konferansı Örgütü (KÖ), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Avrupa Konseyi gibi uluslararası kurulu lara üye olundu **[Babayeva 2013: 42]**. Denge politikasını burada da güden Aliyev bu dönemde Elçibey döneminde askıya alınan BDT'ye üyeli ini de ihmal etmedi (24 Eylül 1993). Bu dı politika ata ı amacına ula tı. Azerbaycan, Ermenistan hariç tüm dünya ülkeleri ile ili kilerini geli tirdi. Aynı zamanda uluslararası toplum ile entegrasyon Azerbaycan'ın dünya kamuoyuna bir nevi BM esaslarına ba lı kalaca ı, sorunları görü meler yoluyla çözmeye gayret edece i, di er devletlerle dostça ili kiler kuraca ı yönündeki taahhüdüydü. Uluslararası kamuoyuna yapılan bu göndermenin altında ise tabii ki Ermenistan'la ya anan Karaba sorunu yatıyordu.

Zaten Aliyev'in iktidara geldi i dönemde Azerbaycan dı politikasındaki en önemli sorun hiç ku kusuz Karaba 'da ya anan sava ve alınan yenilgiler idi. Aliyev göreve yeni geldi inde açıkça Rusya yanlısı söylem ve politika izledi. Bunun altında yatan neden ise denge siyaseti gere i Rusya'yı kar ısına almamak ve siyasi gelece ini sa lama almaktı. Bununla beraber Aliyev'in bu yatı rırma politikası Rusya destekli Ermenistan i gallerini durdurmadı, hatta Azerbaycan en önemli kayıplarını Aliyev'in göreve geldi i ilk altı ay içerisinde verdi **[Aslanlı, Hesenov 2005: 181]**. Bu durum ise Rusya'ya yönelik yatı rırma politikasının sonu anlamına gelmi tir. 1994 ba larından itibaren Aliyev yüzünü biraz da Batıya çevirmi ve sorunun AG T ve

BM ilkeleri çerçevesinde çözümlenmesinden yana oldu unu bildirmi tir **[a.g.e : 59]**. Aynı yıl AG T ve Rusya'nın giri imleriyle görü melere ba lanmı tı. 26 Nisan-2 Mayıs arasında AG T heyeti bölgeyi ziyaret etti. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bi kek'te BDT Parlamentolararası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dı i leri Bakanlı ı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları ba kanlarını ve Karaba 'ın Türk ve Ermeni nüfusunun temsilcilerinin katılımıyla yapılan görü mede "Bi kek Protokolü" imzalandı **[Babayeva 2013: 120]**. 1994'te ate kesin imzalanmasını sa layan Aliyev, kısa sürede iç siyasette de istikrarı sa lamı ve Karaba probleminin çözümüne yönelmi tir. Zaten "Azerbaycan dı politikasının görece istikrarlı bir görünümüne kavu ması 1994 yılında imzalanan ve Ermenilerle sürdürülen sava a ka it üzerinde son veren Bi kek Protokolünden sonra gerçekleşebilmi tir. Haydar Aliyev'in merkezinde yer aldı ı bu politika, birbirleriyle çatı an birçok dı etkenin üzerinde ve ülkedeki otoriter kurumsalla ma sürecine paralel olarak ekilendirilmi tir" **[Alkan 2010: 116]**. Bu politika gere i 1994 yılından sonra Aliyev yönetiminin petrol, uluslararası güvenlik, terör gibi birçok konuda Azerbaycan'ın stratejik konumunu Karaba sorunun çözümünde kullandı nı görüyoruz **[a.g.e: 117]**. Burada amaçlanan bölgesel ve uluslararası aktörlerin Karaba sorununun çözümü için Ermenistan üzerinde baskı olu turmasını sa lamaktı. Öyle de oldu. Daha önce Rusya'yı kızdırmamak için dondurulan görü meleri yeniden ba latan Aliyev, en büyük kozu olan petrol kartını 20 Eylül 1994'te Azerbaycan ve Batılı büyük petrol irketleri arasında yapılan "Asrın Antlaşması" (Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe yer alan Azerbaycan, Çırag ve Güne li yataklarında petrolün ortak i lenmesi ve pay bölü ümü hakkında antlaşma") ile oynadı oldu **[Dikkaya, Çaylak 2008: 134]**. Bu antlaşma hem Batı'nın Azerbaycan'daki konumunu hem de Azerbaycan'ın Rusya'ya kar ı elini güçlendirmi oldu. 30 yıllı na yapılan bu antlaşma nedeniyle, Batılı devletler bölgedeki sorunların bir an önce çözülmesini ve bölgede barı nı sa lanmasını istemekteydiler. İlk olarak bölgenin yeniden Rusya'nın etki alanına girmesinin önlenmesi gerekmekteydi. O bakımdan ABD ve AG T temsilcileri Rusya'nın bölgeyi kontrolü altında tutması ihtimalinden büyük rahatsızlık duyduklarını belirtmekteydi. Yani artık Karaba sorununda ABD ve AG T dengeleyici güç olarak dâhil olmu tu. AG T'in varlı ıyla Rusya'nın Barı Gücü adı altında ülkeye askeri gücünü konu landırma planı engellenmi , yerine çok uluslu bir barı gücünün bölgedeki varlı ı kabul edilmi tir. ABD'nin ise konuya resmi yollardan dâhil olması 1996 yılında Minsk Grubu'nda e ba kanlık statüsü almasıyla gerçekleşmi tir **[a.g.e.: 117-119; Memmedova 2009: 177-179]**. Karaba 'ı i galden kurtarmak için dı politika unsurlarını aktif olarak kullanan Aliyev 2001 yılı sonuna kadar Petrosyan ile 15 görü me gerçekleşirmi tir. Her ne kadar bu görü melerden olumlu bir sonuç çıkmasa da bu görü melerin ço unun ABD ve Avrupa Konseyi arabuluculu unda gerçekleşmi olması dikkat çekicidir **[Aslanlı 2001: 56]**. Bu durum Aliyev'in ba arılı bir dı politika izledi ini kanıtlar niteliktedir. zledi i strateji ile ABD'de 1991'den beri Azerbaycan ile ilgili yaratılan olumsuz havayı silmeyi ve kendi müttefiki olarak dönü türmeyi ba arabilmi tir. Bu durumun di er bir okuması da Rusya'nın Karaba sorunundaki dominant duru nunun sarsılması olmasındır. Hatta Rusya, "ortak devlet" formülünden vazgeçti ini açıklamak zorunda kalmı tir **[Cafersoy 2001: 299]**. Bununla beraber Haydar Aliyev iktidarının son yıllarında sorunun çözümü için ileri adımlar atılamamı tir. ki devlet ba kanı arasındaki görü meler sonuç vermemi tir. Hatta Aliyev bu süreçte birkaç defa görü melerin bu ekilde sonuçsuz olarak devam ettirilmesi halinde Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan i galinden kurtarmak için askeri yola da ba vurabilece ini ifade etse de her iki ülkede de aynı yıl (2003) yapılacak olan devlet ba kanlı ı seçimleri nedeniyle taraflar 2003 yılı boyunca soruna ili kin görü meleri askıya alma konusunda uzla mı lar ve uzla maya uyumu lardır **[Aslanlı, Hesenov 2005: 82]**. Böylelikle Haydar Aliyev 2003 yılının son ayında hayata gözlerini yumdu unda u runa yıllarını verdi i Karaba mücadelesinin sonuçlandı nı görememi tir.

“Dı politikamızın özü, bölgemizde ve dünyada barı ın temin edilmesi amacını ta ımadır. Azerbaycan'ın dünyada daha iyi tanıtılması, ba İmsizli Ğ inin ve toprak bütünlü ünün uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde güvence altına alınması, di Ğ er tüm devletlerle barı ıl ve kar ılıklı faydalı İ birliklerinin kurulması, ölkemizin uluslararası düzeydeki konumunun güçlendirilmesi, bilim ve kültürünün geli tirilmesi bizim asıl amaçlarımızdır” **[DiploAtlas 2013: 14]** diyen Aliyev, Karaba İ mücadelesi dı İ nda bir di Ğ er mücadeleyi de yalnızla tırdı İ uluslararası arenada verdi. İ lilerin düzenlenmesine ilk olarak yakın kom ulardan ba İladı. Aliyev tecrübesi ölkesinin içinde bulundu Ğ u mevcut durumun kom ularla İ lilerin iyile tirilmesini mecbur kıldı Ğ ını görüyordu. Bu do Ğ ultuda Haydar Aliyev, ele tirileri göze alarak ilk yurtdı İ gezisini Rusya'ya yaptı ve Azerbaycan'ın Ba İmsiz Devletler Toplulu Ğ u'na (BDT) üye olmasını sa İladı. Bu süreç zarfında Azerbaycan, Rusya ile 60 anla İ ma imzalamı tır. Özellikle Aliyev İktidarının ilk 6 ayında Azerbaycan ve Rusya arasında Rusya lehine yüksek yo unluklu siyasi İ liler görölmü ve Rusya'nın tüm talepleri yerine getirilmeye çalı İlmı tı. Buna ra men Rusya'nın Karaba İ sorusunda Ermenistan'ı açıkça desteklemeye devam etmesi ise 1994 yılı ba İlarından sonra Azerbaycan-Rusya İ lileri yeni bir çerçeveye oturma İ, ikili İ liler Aliyev'in yürütmeye çalı tı İ dengeli dı İ politika kapsamında geli İmi tır. 1994'ten günümüze kadar geçen süreçte Azerbaycan-Rusya İ lilerinde Karaba İ, petrol, Hazar'ın statüsü ve Çeçenistan gibi konular nedeniyle hareketlilik ya İnmı tır. 1998 yılından sonra Rusya ile İ liler ekonomik ve sosyal alanda bütün hızı ile ama İ it hukuklu İki devlet olarak sürdürölmü tür. Aliyev takip etti İ politika ile Rusların Azerbaycan'a yönelik “arka bahçemiz” anlayı İının yerine “İ it hukuklu İki devlet” anlayı İını yerle tirmi tır. Bundan sonraki dönemde ise Rusya'da Putin İktidarının ba İlamasıyla Azerbaycan-Rusya İ lileri için yeni bir çerçeve söz konusu olmu tur. Putin'le beraber Azerbaycan-Rusya İ lilerinin daha rasyonel ve pragmatik bir çizgide gitmeye ba İladı İ söylenebilir **[DiploAtlas 2013: 15]**. Putin'le birlikte İvme kazanan ikili İ lilerde ve İki ölkeler arasındaki tansiyonun dü İmesinde Aliyev'in etkisi de yadsınamayacak düzeydedir.

Aliyev'in İ lileri normalle tirmeye çalı tı İ bir di Ğ er kom usu da İran'dı. Göreve geldi İnde, Elçibey'in “Birle İk Azerbaycan” politikası nedeniyle Azerbaycan ile İran arasında gerginlik ya İnmaktaydı. Yukarıda bahsedildi İ gibi Elçibey, Güney Azerbaycan'da ya İamakta olan yakla İk 30 milyon Azerbaycan Türkünün haklarını savunan söylemler geli tirmekte, aynı zamanda Güney Azerbaycan'ın ve Kuzey Azerbaycan'ın birle İmesi gerekti İini savunan akımlara destek vermekteydi. Aliyev ise göreve geldikten sonra bu söyleme son vermi İ, bu yöndeki çalı İmaları sınırlama İ ve İran'ı rahatlatan açıklamalar yapmı tır. Azerbaycan İran arasındaki bir ba İka gerginlik sebebi ise Hazar'ın statüsü meselesiydi. Kıyıda ölkelere tam egemenlik verecek İ ekilde Hazar'ın sektörel bölünmesini talep eden Azerbaycan'ın tutumuna en çok kar İ çıkan taraf İran olmu tur. Bunun ba İlıca üç sebebi vardır. İki son İki yüzyıldır Hazar'da fiili olarak varlık gösteremeyen İran'ın ortaya çıkan bu durumu kendi lehine kullanmak istemesi, ikincisi İran'ın Azerbaycan'ı ekonomik olarak güçlendirecek veya di Ğ er Türk Cumhuriyetleri'ne yakınlı tıracak hiçbir projeyi kabul etmek istememesi, üçüncüsü ise Batılı güçlerin ama İ özellikle ABD'nin bölgeye giri İini engellemek istemesidir **[Aslanlı, Hesenov 2005: 132-133]**. Konuyla ilgili İran'ın son tavrı Hazar'ın be İ ölkeye İ it paylarla bölünmesidir. Putin dönemi Rusya-Azerbaycan-Kazakistan uzla İması (1998 Kazakistan-Rusya, 2002 Azerbaycan-Rusya anla İmaları) dü İ ünlü İnde bu gerçekte İmesi pek mümkün olmayan bir İstek olsa da İran lehine bir pazarlık aracı olarak durmaktadır. Sonuç olarak ikili İ lilerdeki geçmi İten gelen pek çok olumsuzluklara ve stratejik konulardaki çatı İan duru İlarına ra men Aliyev'in politikası sayesinde günümüzde belki hala birbirine güvenmeyen ama dü İmanca tavrı İçinde de girmeyen,

özellikle çatı malı konularda birbirlerine mesafeli duran ama yo un ticaret yapan iki ülke konumuna gelmişlerdir.

Türkiye-Azerbaycan ili kilerine baktı ımızda kar ımıza çıkan tablo de i en iktidarlarla beraber ikili ili kilerin de i mi oldu u, birbirlerini dost, karde olarak tanımlayan iki devletin ili kilerinin duygusal düzeyde kaldı ı ve bölgesel ve küresel güçlerin ve uluslararası örgütlerin varlı ının ikili ili kileri ekillendirdi i dir. Bu ba lamda özellikle iktidarının ilk aylarında dı politikasının genel çerçevesini Rusya odaklı belirlemek durumunda kalan Aliyev döneminde "Azerbaycan-Türkiye ili kileri daha ihtiyatlı ve bölgesel gerçeklere uygun olarak a amalı biçimde geli tirilmiş tir" **[Aslanlı, Hesenov 2005: 173]**.

Haydar Aliyev'in Rusya'yı dikkate alan ve bu ülkeyle tekrar yakınla mayı öngören politikası, ilk dönemde Türkiye tarafından endi eyle izlense de ubat 1994'ten sonraki dönemde Aliyev'in yüzünü tekrar Batıya dönmesiyle ili kiler sıcakla maya ba lamı tır. ki ülke arasındaki ili kiler çok boyutludur. Siyasi ve ekonomik boyutun yanında askeri, enerji ve e itim-kültür alanında da i birli i söz konusu olmu tur. ki ülke arasında siyasi anlamda ili kiler sürekli ziyaretlerle ilerletilmeye çalı ılırken, ahsi ili kiler de önem kazanmı tır. Aliyev'in özellikle Süleyman Demirel ile dostlu u ili kileri perçinlemi tir. Taraflar arasındaki diplomatik görüş me trafi i 1996'dan sonra hızlanmı tır. Bu görüş melerin temel konuları Azerbaycan'ın ba ımsızlı ının korunması, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından i gali ve ikili i birli i geli tirme ile ilgiliydi. Konjonktürün gerektirdi i ölçüde Türkiye'nin Azerbaycan lehine siyasi ve diplomatik deste i ise Aliyev'i mutlu etmekteydi. Mesut Yılmaz'ın ba bakanlı ı döneminde i gal sona erdirilene kadar Türkiye-Ermenistan arasındaki Alican sınır kapısının açılmayaca ı güvencesi veya 2000 yılının ba ında Rusya-Azerbaycan arasında Çeçenistan sebebiyle ya anan gerginlik sırasında Aliyev'in Demirel'den üzerindeki Rus baskısını hafifletmek üzere istedi i destek ve cevaben Türkiye'nin AG T üzerinden kullandı ı inisiyatif bu durumlara verilecek en iyi örneklerdir. Demirel'in ardından Ahmet Necdet Sezer döneminde de ikili ili kiler sıcak seyretmi , Sezer ilk yurt dı ı ziyaretini Azerbaycan'a düzenleyerek bu ülkeye verilen önemin altını çizmi tir. Haydar Aliyev ise Türkiye'ye duydu u sevgiyi ve yakınlı ı daha sonra slogan haline gelecek u sözünü özetlemi tir: "Biz iki devletin bir milletiyiz". Bununla beraber bu olumlu tabloya ra men ili kiler aslında beklentilerin uza ında kalmı tır. ki ülke arasındaki ekonomik ili kiler ilerleme kat etse de yine istenilen düzeyde de ildir. Özellikle enerji konusu iki ülkenin stratejik ortaklık kurup birlikte geli ebilecekleri bir husustur. Günümüzde, temeli Haydar Aliyev döneminde atılan Azerbaycan petrolü ile do algazının Türkiye üzerinden ihrac pazarlarına ula tırılması projesi sürmektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı ile Bakü-Tiflis-Erzurum do algaz boru hattının yanında. Bakü-Tiflis- Kars demiryolu projesi ve son zamanlarda gündeme gelen Türkiye üzerinden Avrupa'ya uzanacak Trans Anadolu Boru Hattı projesi, aynı stratejinin ula ım alanındaki devamıdır **[DiploAtlas 2015: 22]**. Bu ba lamda Aliyev'in Türkiye ile ili kiler konusunda oldukça yapıcı bir tavır içinde oldu u ve cesur adımlar attı ı görülmektedir.Oldukça zor bir dönemde ülkesinin ba ına geçen Haydar Aliyev hem Azerbaycan halkı için hem de dünya siyaseti için kült bir isim haline gelmiş tir. 2003 yılında vefat etti inde on yıllık iktidarı boyunca belli bir felsefeyle ve akılcı bir siyasetle hareket ederek ülkesini on yıl öncekinden çok daha iyi bir konuma getirmiş tir. Vefatından kısa bir süre önce Ekim 2003'te yapılan Cumhurba kanlı ı seçiminde o lu lham Aliyev oyların %76'sını alarak ülkenin yeni cumhurba kanı seçilmiş tir.

2. İham Aliyev Dönemi (2003'ten günümüze)

2003 yılında iktidara gelmesinin ardından yapılan yemin töreninde u sözleri sarf eden İham Aliyev kendi dönemi boyunca takip edilecek olan dı politika stratejisinin de ipucunu vermi ti: "15 Ekim'de Azerbaycan halkı seçim merkezlerine gelerek Haydar Aliyev'in politikalarına oy verdi. Barı a, huzura, terakkiye, kalkınmaya, istikrara oy verdi. Azerbaycan'da bu politikanın alternatifi yoktur. Azerbaycan uluslararası arenada kendine özgü konuma ula mı , Azerbaycan'ın nüfuzu arttı. Bölgedeki tüm uluslararası projeler Azerbaycan'ın katılımı ile onun milli çıkarları dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir" **[Aslanlı 2011: 1]**. Bu sözlerle halen Devlet Ba kanlı ı görevini yürüten İham Aliyev babasının ismiyle özde le en politikaya genel olarak sadık kalacağını, Azerbaycan dı politikasının temellerinin denge politikası çerçevesinde sürdürülece inin altını çizmi ti. Haydar Aliyev dönemine kıyasla niceliksel de ımler gözlemledi imiz denge politikası İham Aliyev döneminde çok boyutlu hale getirilmi , kurumsalla tırılmı , kadrola tırılmı , uygulanmı ve önemli ba arılar elde edildi mi **[Yılmaz Sayın 2013: 33]**. Bu ba lamda İham Aliyev döneminde uygulanan Denge Politikasının temel unsurlarını, Azerbaycan'ın bölgesel entegrasyonunun yeniden yapılandırılması; uluslararası barı ve istikrarın geli tirilmesi; etkin çok taraflı uluslararası sistemin sa lanması; kar ılıklı uluslararası ili kilerin arttırılması; Avrupa ve Avro-Atlantik yapı ile entegrasyon; Avrasya enerji ve ula ım koridorlarında sürdürülebilir geli im ve büyüme olarak özetlemek mümkündür. Anla ılcı gibi İham Aliyev döneminin öncelikli dı politika hedefleri küresel politikalara uyum yapmaya yöneliktir. Hatta İham Aliyev bu politikaları do ru stratejilerle uygulayabilecek dı politika uzmanlarının ve diplomatların yeti tirilmesi için özel bir program uygulanması fikrini hayata geçirmi , bu yönüyle de az önce bahsetti imiz gibi dı politikayı yönlendiren "tek adam" fikrinden çıkıp en azından uygulama a masında kadrola ma ve kurumsalla maya gitmi ti. Bu politikanın olumlu sonuçları kısa sürede görülmü tür. Karaba sorununun çözümü noktasında Azerbaycanlı diplomatlar, dünya kamuoyuna kendi tezlerini ula tırmayı ba ardı. Zaten bu dönemde Ermenilerle girilen rekabette diplomatik üslupta da ciddi de ımler görülmü tür. Özellikle devletin ekonomik kaynaklarının dı politikanın hizmetine verilmesi, diplomatların ba ımsız ve verimli çalı masını da sa lamı tır **[Yılmaz 2010: 81]**.

İham Aliyev dönemi dı politikasının temel amacı içi lerine en ufak bir müdahaleyi kabul etmeden Azerbaycan'ı bir mücadele alanı olmaktan çıkartıp, i birli i alanına dönü türmek olarak ortaya konmu tur **[Yılmaz 2012: 52]**. Bu amaç ise çok yanlı bir dı politika stratejisi izlemeyi gerektirmektedir. Bu sebeple Azerbaycan dı politikası iki yönde geli me göstermi ti. Bunlardan birisi kom u ülkelerle (Gürcistan, Türkiye, Rusya ve ran) kar ılıklı anla ma ve i birli i; ikincisi, Batı ve NATO ülkeleriyle kar ılıklı ve yakın ili kidir. Bu ekilde sıralanan klasik dı politika ortaklarının yanına ise son dönemde slam ülkeleri ve Çin, Japonya ve Güney Kore gibi Uzak Do u ülkeleri de dâhil edilmi tir **[Aras, Yılmaz 2009: 330-335]**. Bu durumun Azerbaycan dı politikası için yeni bir açılım oldu u söylenebilir. Bu tablo aynı zamanda İham Aliyev döneminde kabul edilen ilk Milli Güvenlik Belgesi'nde (2007) yer alan ve Azerbaycan'ı "Batı ve Do u'nun kavu tu u co rafyada bulunan, Avrupa'nın temel de erlerini payla an ve Avroatlantik güvenlik yapılanmasının ayrılmaz bir halkası olan ve aynı zamanda, slam dünyasının bir parçası" **[Aslanlı 2011]** olarak nitelendiren görü ün de içini doldurmaktadır. Bu nitelemelerden de çıkarılabilece imiz gibi çok yanlılık kutupla madan, taraf olmaktan uzak durup kendi milli çıkarlarını korumak adına bölgesel ve küresel güç dengelerini gözetmek ve güç sava larını kendi lehine de erlendirmek, dı politika alanında manevra alanını geni tutmak olarak çevrilebilir. Bu politikanın ba arıya ula abilmesi ise reel politikte söz sahibi olan bu

devletlerle ikili düzeyde iyi ilişkiler geliştirmeyi ama bunu yaparken de taraflar arasındaki uyumu bozmamayı zorunlu kılar. Bu bağlamda İ. Aliyev'in ilk resmi ziyaretini yaptığı ülkenin BM Güvenlik Konseyi üyesi ve küresel ölçekte ABD- İngiltere ve Rusya-Çin arasında denge unsuru olarak görülen Fransa'ya yapması tesadüf değildir.

Haydar Aliyev gibi İham Aliyev'in de denge unsuruna atfettiği bu değerler bozulmadıkça. Çünkü Azerbaycan dış politikası farklı uluslararası aktörlerin çapraz baskısı altında ekiletilmeye çalışılmaktadır [Alkan 2010: 144]. Farklı güçlerin aynı coğrafyaya ait çatışmaları çıkar savaşlarının merkezinde kalan Azerbaycan için başka da bir seçenek yoktur aslında. Örneğin Hazar'ın statüsü konusunda İran ve Türkmenistan'a karşı Rusya'nın desteğini almaya çabalarırken, Rusya'nın karşı çıkmasına rağmen NATO ve Batı dünyası ile yakınlaşma sürecini sürdürmektedir ki bu süreç aynı zamanda Ermenistan ve İran'la daha büyük sorunlar ya da riskini doğurmaktadır. Bunun yanında Elçibey döneminde yaşanan darbenin bir benzerini daha ya da amamak, iç siyasi dengeyi korumak için yine Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyulurken [a.g.e.: 144], iç ve dış politikasının temel sorunu olan Karaba sorununun çözümü için diğer büyük güçlerden destek sağlamaya çalışılmaktadır. Aslında burada amaçlanan Rusya, İran, ABD, AB ve Türkiye arasında bir denge sağlanarak bölgede politika üreten ve bölgeden çıkar beklentisi içinde olan güçler arasında göreceli bir birliktelik de sağlanabilmektedir.

Bu politikada zaman zaman başarı olmaktadır. Bilindiği gibi İham Aliyev döneminde de Azerbaycan dış politikasının temel amacı Karaba sorununun çözülmesi olmuştur. Tablodaki yıllardır süregelen kısır döngü kırılmamaktadır. Rusya bu sorunda açıkça Ermenistan tarafındadır ve Ermenistan ve Karaba üzerindeki vesayetini zarar verecek bir stratejiyi kabul etmeyeceği ortadadır. Umut bağlanan ABD ise ülkedeki güçlü Ermeni lobisi sebebiyle Ermenistan'ı devre dışı bırakacak bir çözüme yanaşmamaktadır. AB ise Ermenistan'ı Türkiye ve Azerbaycan'ı devre dışı bırakarak kendini İran'a ulaştırabilecek bir kanal olarak gördüğünden dâhil olmamaktadır [a.g.e.: 145]. Buna rağmen İham Aliyev bölgesel ve küresel güçlerin dikkatini bu konuya çekmek için çaba harcamıştır.

ABD ile ilişkiler de bu çerçevede değerlendirilebilir. İham Aliyev'in iktidara geldiği dönem Irak ve Afganistan operasyonları nedeniyle ABD'nin bölgedeki gücünün azaldığı bir dönemdir. Buna ek olarak Irak'taki istikrarsızlık, İran'da sözünü geçirememesi, Özbekistan'la yaşanan gerginlik bölgede ABD karıştırmının artmasına neden olmuştur. Bu durum Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının güvenliğini ve Kafkasya'nın istikrarını sağlamak amacıyla ABD için iyi bir haber değildir. Ama mevcut tabloda ABD için önemini arttıran Azerbaycan için iyi bir haberdir. Özellikle tam da bu dönemde İham Aliyev ABD'ye resmi bir ziyaret düzenlendi ve elindeki kozu yerinde kullanarak ABD'yi Karaba sorununun çözümü konusunda harekete geçirmek istedi. E zamanlı olarak NATO ile ilişkiler de hızlandırıldı. 2008 yılından itibaren Azerbaycan ordusunun NATO standartlarına göre yeniden yapılandırılma çabalarına hız verildi ve NATO ile entegrasyon isteminin altı çizildi. Netice de aynı yıl bütçesini açıklayan ABD yönetimi Azerbaycan'a yapılacak askeri yardımı 4,3 milyon dolara yükselterek Ermenistan'a yapılacak olan yardım bütçesinin üstüne çıkardı. Ek olarak 907 no.lu ambargo kararını askıya aldı. Ermeni lobbiesinin tepkisine rağmen alınan bu karar Aliyev'in hanesine artı puan olarak geçmiştir. Bunun yanında ABD yönetimi tarafından Azerbaycan toprak bütünlüğünü destekleyici ifadeler de zikredilmeye başlanmıştır. Zaten 2008 yılından itibaren ABD heyetinin Azerbaycan'a ziyaretleri sıklıkla, ilişkiler canlı tutulmaya çalışılmıştır. Bu ziyaret sıklığının ana konusu ise Azerbaycan'la birlikte Kazakistan ve Türkmenistan'ı Rusya'yı devre dışı bırakacak bir enerji rotasına ikna etmektir. Kısım de başarı olunmuştur. NABUCCO Doğalgaz Boru hattı, Trans Hazar boru hattı gibi

projelerin çıkı noktası bu ziyaretlerdir. Mevcut çıkar haritası güncelli ini korudu u için ili kiler olumlu seyirde devam etmektedir.

ABD ile ili kilerin olumlu seyri Avrupa cephesinde de Avrupa Konseyi ve AB üzerinden sürmektedir. Azerbaycan'ın Avrupa ile ili kileri "BDT ülkelerine Teknik Destek (TAC S), "Avrupa-Kafkasya-Asya Ta imacılık Koridoru" (TRACECA) ve di er programlar çerçevesinde geli mektedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan 2006 yılında Avrupa Birli i'nin Yakın Kom uluk Politikasına dâhil edilm i ve bu politika çerçevesinde 2006 yılında Faaliyet planı kabul edilm i ve Azerbaycan-Avrupa Konseyi Faaliyet Planının gerçekleştirilmesi politik diyalog, ekonomik reformlar alanında i birli inin daha da geli tirilmesine katkı yapmı tır. Faaliyet planının yanı sıra her be yılda bir Azerbaycan ve AB arasında Eylem Planı kabul edilmekte ve uygulanmaktadır. Avrupa Konseyi aya ıyla ilgili bir geli me ise İham Aliyev döneminde hem BM Genel Kurulu'nda hem de Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesinde Ermenistan'ı direkt i galci devlet olarak nitelendiren kararlar alınmı tır. Bu kararlar son 15 yılda konuya ili kin olarak Azerbaycan diplomasisinin en büyük ba arıları olarak nitelendirilebilir.

İham Aliyev döneminde Türkiye ile ili kilere baktı ımızda Haydar Aliyev gibi İham Aliyev'in de Türkiye ile ili kilerde etnik ö eyi kullanmayı tercih etti ini görüyoruz. Bu çerçevede iki ülke halkı arasında sosyal ve kültürel i birli i hızla geli irken Azerbaycan ile Türkiye arasındaki siyasal ili kiler yüksek düzeyini korumu , hatta Yüksek Düzeyli Stratejik birli i Konseyi kurulmu tur. Ekonomik, askeri, kültürel alanlarda ciddi adımlar atılmı tır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum gaz boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı gibi projeler gerçekleştirilm i tir. NABUCCO projesinde i birli i yapılacak ı açıklanmı tır. İli kilerde sadece Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılaca ına dair haberlerden kaynaklanan kısa süreli ve gayri-resmi so ukluk, Türkiye Ba bakanı Erdo an'ın Bakü'yü ziyaret etmesi ve Azerbaycan Milli Meclisi'nde konuşması ile önemli ölçüde, daha sonraki adımlar ile ise tamamen ortadan kalkmı tır. Bununla birlikte iki devletin ili kilerinin duygusal düzeyde kaldı ı, olması gereken noktaya ulaşamadı ı konusu sıkça duydu umuz bir ele tiri konusudur. Buna göre "Türkiye, bölgeye yönelik yeni siyasetini uygulayabilmek, Avrupa'nın enerji arz güvenli ini sa lamak adına üstlendi i yeni rolü yerine getirebilmek için; Azerbaycan'da enerji kaynaklarını dünya pazarına Rus baskısı olmadan ula tırabilmek için Türkiye'ye ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple bölgenin kaynaklarını dünyaya ula tırma adına ortak enerji stratejisi ve siyaseti geli tirmeleri gereklidir. İki ülkenin askeri ve diplomatik açıdan stratejik ortaklık kurması özellikle Karaba sorununun çözümünde yakın diplomasi uygulayıp uluslararası kanalları karar alma adına kullanmaları Kafkasya bölgesinin güvenli i ve istikrarı için de arttırır" [Yılmaz 2012: 69]. Bu nedenle Türkiye-Azerbaycan ili kilerinin dostluk, karde lik ve bir millet-iki devlet söylemlerinden stratejik ortaklık düzeyine çıkartılması, ili kilerin kurumsalla tırılması yani söylemden reel politik düzeyine geçirilmesi gereklidir [Yılmaz 2012: 68; Ekşi 2009: 110].

Batı ile ili kiler olumlu havada seyrederken Rusya ile ili kiler çalkantılardan geçmi tir. Azerbaycan'ın Batıya dönük dı politikası ve NATO ile ili kilerinin canlanmasının yanında Orta Asya'da yaşanan geli meler de Rusya'da kaygı uyandırmı tır. Niyazov döneminde Hazar'ın statüsü konusundaki görü ayrılıkları ve de Türkmen yetkililerin Azeri yetkilileri Niyazov'a suikast iddiasıyla suçlaması sebebiyle ili kiler gerilm i ti. İki ülke arasındaki bu anlaşmazlık ise Rusya'yı memnun eden bir durumdu. 2006 yılında Niyazov'un ölümünün ardından ise ili kiler yumu amaya ba ladı. Hatta ABD ve AB'nin deste iyle Trans-Hazar alternatif hattının hayata geçirilmesi görü lümeye ba landı. Bu görü meler biraz da Rusya'nın Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı dâhil etti i Hazar'ın çevresini dola cacak ve kuzeye ba layacak Hazar Hattı

Projesine bir tepkiydi [Alkan 2010: 147]. Bu gelişmelerin kaygılandırdığı Rusya ise sert tepki vererek Azerbaycan'a sevk ettiği gazın fiyatını 2007 başı itibarıyla iki katına çıkarmıştır. Bu tepkiye karşılık Azerbaycan yönetimi ise Rusya'nın beklemediği ölçüde sert bir tepki vererek Rusya'ya yaptırımları petrol sevkinin kesmesiyle sınırlandırmıştır. Azerbaycan'ın pasif politika izlememesi neticesinde Azerbaycan'ın tamamen Batıya yönelmesiyle birlikte Rusya sert tutumundan vazgeçmiş ve Aliyev ve Putin arasında resmi olmayan bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaret olumlu sonuçlarla tamamlanmış ve sonrasında Rus yönetimi özellikle de Karaba sorunundaki baskın konumunu kullanarak Azerbaycan'ı Batı etkisi alanından uzak tutmaya yönelmiştir. Hemen ardından 2008 yılında Rusya'nın Gürcü yönetiminin Güney Osetya bölgesine karşı başlattığı saldırıya karşılık Gürcistan topraklarına girerek askeri operasyonu başlatmıştır. Bu saldırı ise Azerbaycan'ın Batıya yönelik politika değişimini tetiklemiştir. Saldırı, Rusya'nın desteği alan ayrılıkçı bölgelerin Rusya'nın askeri gücünden yararlanabileceklerini göstermesi açısından bir uyarı olarak algılanmıştır. Rusya'nın askeri gücünü Ermenistan lehine Karaba için kullanabileceğinin sinyali vermiştir. Bir yandan da Bunun yanında saldırı karşısında NATO'nun ne de Batılı ülkelerin Gürcistan'a yardım edememesi veya etmemesi de Azerbaycan'ın payına düşen ikinci bir uyarıdır. Son olarak saldırının BTC boru hattının güvenliğini tehdit etmesi de üçüncü tehdit unsurudur. Bu tehdit algılaması Azerbaycan'ın Batılı ülkelerle yakınlaşma politikasında dönüm noktası olmuştur. 2009 yılında da yaşanan gelişmeler neticesinde rota yavaş yavaş batıdan tekrar kuzeye kaymaya başlamıştır.

Sonuç

Görüldüğü gibi Azerbaycan dış politikası başsızlığın ilk yıllarında belirli bir ikilemi yaşamaktadır. Bunun en önemli sebebi de Azerbaycan'ın konumu nedeniyle dış politikasını şekillendirirken hem bölgesel hem de küresel aktörlerin çıkar çatışmalarının arasında kalmasıdır. Bu durum sınırları dışında meydana gelen değişimleri doğru okumayı ve kendi menfaatlerini en üst düzeye çıkarmak adına dış politika stratejilerini dönem dönem güncellenmesini gerektirmektedir. Çıkar siyaseti içinde girdiği zaman dengeler iyice hassas bir zemine salınmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Mütellibov Rusya yanlısı davrandığı için; Elçibey ise Rusya karşıtı davrandığı için iktidarlarını kaybetmişlerdir. Ya anılanları iyi özümsemiş olan Aliyev iktidarlarının ise uyguladıkları denge politikası ve yeni dış politika açılımları yoluyla reel politikanın virajlarını daha rahat alabildiklerini ve hem iç ve dış siyaset arasındaki dengeyi hem de uluslararası arenada diğer tüm devletler gibi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmak isteyen Azerbaycan dış politikasının sürdürülebilirliğini koruduklarını görüyoruz. Küresel ve bölgesel güçlere eşit mesafede kalıp hiyerarşik değil eşitlikçi kurma olarak tanımlanabilecek dış politika stratejileri sayesinde dış politika anlamında temel sorunlar rayına oturmuştur. Bu durumun tek istisnası ve ülkenin hem iç hem dış gündemini meşgul eden yegâne üzüntüsü ise çözüme bir türlü kavuşturulamayan Karaba sorunudur.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL [2007]. *Hüseyin, Zirve Haydar Aliyev'in Hayatı*, stanbul: leri Yayınları.
- ALKAN Haluk [2010]. *Azerbaycan Paradoksu Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, Ankara: USAK Yayınları.
- ARAS B. - YILMAZ R. [2009]. "Azerbaijan's Far Eastern Orientation and South Korea", *Korean Journal of Defence Analysis*, S. 21/ 3, ss. 329 - 343.
- ASLAN Yasin [1996]. *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*, Ankara: USAM.
- ASLANLI A. - HESENOV . [2005]. *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)*, Ankara: Platin Yayınları.
- ASLANLI Araz [2001]. "Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Giriimleri I ında Karaba Sorunu: Çözümüne Do ru mu?", *Stratejik Analiz Dergisi*, S.12.
- ASLANLI Araz [2011]. "İham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dı Politikası", (<http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr>).
- AZIMOV Araz [2009]. "Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict: Historical Background, Legal Aspects and Negotiation Process", *Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy*, Bakü, ss. 259-299.
- BABAYEVA Vefa [2013]. *Haydar Aliyev Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, stanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamı Yüksek Lisans Tezi, stanbul.
- CABBARLI H. - ABDULLAYEVA V. [2009]. "Azerbaycan Dı Politikası'nın Temel Özellikleri (1991-2009)", *21. Yüzyıl Dergisi*, Ocak-Haziran ss. 77-92.
- CAFERSOY Nazım [2001]. *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara: ASAM Yayınları.
- CAERSOY Nazım [2000]. *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2000)*, Ankara: ASAM Yayınları.
- CORNELL Svante E. [2011]. *Azerbaijan Since Independence*, New York: M.E. Sharpe Inc.
- DKKAYA M. - ÇAYLAK A. [2008]. "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, S. 3/5, ss. 131-157.
- DiploAtlas [2013]. "Haydar Aliyev'in Dı Politika Vizyonu", S. 19. (<http://www.diplomat.com.tr/atlas/sayilar/sayii9/sayfalar.asp?link=s19-3.htm>).
- DURDULAR Ercan [1995]. "ran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası", *Avrasya Dosyası*, C. 2, S. 1.
- GASIMOV Musa [1996]. *Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)*, Bakü: Gençlik Yayınları.
- HASANOV İham [2003]. *Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ISMA LOV Elder [1995]. *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Ö retmen.
- MEMMEDOVA Havva [2009]. "Da lık Karaba Çatı masının Çözümleme Sürecinde Haydar Aliyev'in Diplomasi Yöntemi", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, S. 4/7, ss. 163-192.
- MERZLIAKOV Yuri [1999]. "Legal Status of the Caspian Sea", *International Affairs*, 45/1.
- NESPL Nesip [2000]. "Azerbaycan- ran İlişkileri: Geçmi te ve İmdi", *Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları.
- SARI BRAHMO LU Lale [1997]. *Kurt Kapanında Kısır Siyaset*, Ankara: mge.
- SOULEIMANOV E. - DITRYCH, O. [2007]. "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood", *Middle East Policy*, S. 14/2, ss. 101-116.

- 📖 SULTANOV Oktay [1995]. *80'li Yılların Sonu, 90'lı Yılların Başlarında Azerbaycan'da Politik Mücadele*, Bakü: Maarif.
- 📖 YE LOT Okan [2015]. *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- 📖 YILMAZ Reha [2010]. "Azerbaycan Siyasetinde Ba ımsızlık Sonrası Yıllar ve Karaba Problemı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 2, ss. 69-93.
- 📖 YILMAZ Reha [2012]. *Azerbaycan Dış Politięi ve Tırkiye*, Çankırı: ÇAVSAM Yayınları.
- 📖 YILMAZ R. - SAYIN F. M. [2013]. "Azerbaycan Dı politikasını Belirleyen Ö eler ve Denge Politikasına Yansımaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4/1, ss. 23-42.
- 📖 TAH RZADE Edalet [1997]. *Meydan 4 yıl 4 ay*, 2 cilt, Bakü: Ay-Ulduz.
- 📖 TAH RZADE Edalet [1999a]. *13 Saat Elçibey'le Yüz Yüze*, Bakü: Ay-Ulduz.
- 📖 TAH RZADE Edalet [1999]. *Elçibey*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını.
- 📖 TERZ O LU Süleyman Sırrı [2008]. "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıda Devletlerin Hukusal Görü leri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, S. 3/5, ss. 26-47.
- 📖 ZENG N Eyüp [2010]. *Piyasa Ekonomisine Geçiř Sürecinde Azerbaycan*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.